

Research Paper

A critical examination of the three foundations of the Teleological argument, from the perspective of John Hospers

Mohammadjavad Hasanzadeh Meshkani¹ , Ruhollah Shakeri² ¹ Ph.D. Student, Farabi Campus University of Tehran, Qom, Iran² Assistant Professor, Farabi Campus University of Tehran, Qom, Iran[10.22080/jre.2024.28028.1221](https://doi.org/10.22080/jre.2024.28028.1221)**Received:**

September 15, 2024

Accepted:

November 22, 2024

Available online:

December 1, 2024

Keywords:

Argument from order, orderliness of the world, natural and artificial world, divine and human design, John of Hospers

Abstract

The Argument of Order is one of the simplest and most general arguments for the existence of God. This argument consists of two premises and a conclusion, and in Islamic texts, especially in theological discussions, it is more supported and supported than other arguments. On the other hand, some Western philosophers have questioned the validity of this argument. This research is dedicated to examining and analyzing the criticisms of Dr. John Hospers, head of the Department of Philosophy and professor at the University of Southern California, regarding the three main pillars of this argument (the concept of order, the order of the world, and the design of order). In addition, the lack of attention to his works also adds to the importance of this issue. John Hospers has brought the most serious problems to the field of theology in two books, "The Philosophy of Religion" and "An Introduction to Philosophical Analysis". The following research analyzes and examines John Hospers' criticisms of the three pillars of the Argument of Order. The method of this research includes data collection, library studies, and critical analysis of the materials based on the sources available in John Hospers' works. According to the findings of this research, it is clear that Hospers' criticisms of the three pillars of the argument from order do not seem acceptable from a logical and scientific perspective, because "order" has a clear concept that does not need a definition, and it is possible to reach the designer of a phenomenon from the order of it, even if its designer has not been observed.

*Corresponding Author: Mohammadjavad Hasanzadeh Meshkani**Address:** University of Tehran, Qom, Iran**Email:** hasanadeh14630@gmail.com

Extended Abstract

1. Introduction

The argument of order is one of the arguments of theology and one of the proofs of God. This argument has various versions. The history of the argument for order dates back to a time when thinkers understood order in nature and introduced it as evidence for the existence of a Creator. This argument has been popular among Islamic theologians. In the West, the history of the argument from order dates back to ancient Greece and Plato's book "Timaeus". In the Middle Ages, the last of Thomas Aquinas' five arguments is this argument from order. Other philosophers who defended this argument after Paley include Tennant, Swinburne, John Barrow and Frank Tipler, who presented a new version of the argument. In contrast, people such as Hume, Kant, Dawkins and Voltaire stand in opposition.

The English philosopher David Hume can be considered one of the greatest opponents of this argument. In his book "Discourses on Natural Religion", he has stated five objections to this argument. In contrast, Muslim and non-Muslim thinkers have responded to these objections. For example, Professor Motahari has responded to the objections raised by Hume in his book "Reasons for the Tendency to Materialism".

Following his predecessors, John Hospers rejects the argument from order. He believes that in this argument, natural artifacts are likened to human artifacts. Also, order is produced by the inherent property of matter, not by an external cause. In addition, the argument from order is consistent with the plurality of God and the regulator, and despite this order and regulator, the existence of evil cannot be justified. The necessity and

reason for choosing John Hospers from among other thinkers in the Western world is the controversial and challenging nature of John Hospers and his theory among atheists, so that key and main theories are proposed in his works. Another aspect is his clear and straightforward speech. This article examines his arguments using a rational-philosophical method, based on John Hospers' most famous book, "The Philosophy of Religion" and "An Introduction to Philosophical Analysis."

2. Research Methodology

The present article uses the library method and describes the subject matter using primary and important data resources

3. Research findings

According to him, the argument from order is considered the most popular argument for proving the existence of God. This argument consists of two premises (minor and major): the first premise is sensory-empirical and the second is rational-demonstrative. The argument from order can be summarized as follows:

1. The world has order;
2. Every order refers to a designer and planner;
3. The conclusion is that the world has a designer and planner.

Hospers introduces three basic objections to the argument from order. The first objection concerns the definition of order; the second objection concerns the first premise; and the third objection concerns the second premise of the argument from order.

- a) The concept of order is unclear
- b) The world does not have order

c) Order is not the result of planning

4. Conclusion

The findings of this article are as follows:

1. Following the great philosophers, Hospers has considered the issue of evil as a reason for rejecting the argument of order. Hospers' scientific method is such that he first explains the argument of order and then undermines it in detail.

2. The inference of John Hospers' arguments in rejecting the argument of order was explained under three headings: "The concept of order is not clear", "The world does not have order", and "Order is not the result of design".

3. An examination of John Hospers' arguments under the above three headings leads to the conclusion that his view cannot be accepted; because first, it seems that the concept of "order" initially

has a clear concept or does not need a definition. Hence, Hospers' words here are not precise. Also, it is possible to reach the designer of a phenomenon from the order even if its designer has not been observed. Hence, it can be concluded that Hospers' view in rejecting the argument of order itself is considered rejected.

Funding

There is no funding support

Authors' Contribution

All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the persons for scientific consulting in this paper.

علمی

بررسی نقادی مبانی سه گانه برهان نظم از منظر جان هاسپرس

محمدجواد حسن زاده مشکانی*^۱، روح الله شاکری^۲

^۱ دکتری، دانشکده الهیات، پردیس فارابی دانشگاه تهران، قم، ایران
^۲ دانشیار، دانشکده الهیات، پردیس فارابی دانشگاه تهران، قم، ایران

[10.22080/jre.2024.28028.1221](https://doi.org/10.22080/jre.2024.28028.1221)

چکیده

برهان نظم یکی از ساده‌ترین و عمومی‌ترین برهان‌ها برای اثبات وجود خداوند است. این برهان از دو مقدمه و یک نتیجه تشکیل شده و در متون اسلامی به‌خصوص در مباحث کلامی، بیشتر از سایر براهین طرفدار و مؤید دارد. در مقابل، برخی از فلاسفه غربی اعتبار این برهان را زیر سؤال برده‌اند. این پژوهش به بررسی و تحلیل انتقادات دکتر جان هاسپرس، رئیس دپارتمان فلسفه و استاد دانشگاه کالیفرنیا جنوبی، نسبت به سه رکن اصلی این برهان (مفهوم نظم، نظم جهان و طراحی نظم) اختصاص دارد. علاوه بر این، توجه نکردن به آثار او نیز به اهمیت این موضوع می‌افزاید. جان هاسپرس جدی‌ترین اشکال به حوزه خدانشناسی را در دو کتاب «The philosophy of religion» و «An Introduction to Philosophical Analysis» آورده است. پژوهش پیش‌رو به تحلیل و بررسی نقدهای جان هاسپرس بر ارکان سه‌گانه برهان نظم می‌پردازد. روش این پژوهش شامل جمع‌آوری داده‌ها، مطالعات کتابخانه‌ای و تحلیل انتقادی مطالب بر اساس منابع موجود در آثار جان هاسپرس است. طبق یافته‌های این تحقیق، مشخص می‌شود که نقدهای هاسپرس بر ارکان سه‌گانه برهان نظم، از دیدگاه منطقی و علمی قابل قبول به نظر نمی‌رسند. زیرا «نظم» مفهومی روشن و بی‌نیاز از تعریف دارد و می‌توان از نظم یک پدیده، به طراح آن رسید حتی اگر طراح آن مشاهده نشده باشد.

تاریخ دریافت:

۲۵ شهریور ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:

۲ آذر ۱۴۰۳

تاریخ انتشار:

۱۱ آذر ۱۴۰۳

کلیدواژه‌ها:

برهان نظم، منظم بودن جهان، جهان طبیعی و مصنوعی، طراحی الهی و بشری، جان هاسپرس.

* نویسنده مسئول: محمدجواد حسن زاده مشکانی

آدرس: دانشگاه تهران، قم، ایران

ایمیل: hasanadeh14630@gmail.com

۱ مقدمه

برهان نظم یکی از بحث‌های علم کلام و از ادله اثبات خداوند است. این برهان تقریرهای مختلفی دارد. «تقریر بر اساس علیت» (غروی، ۱۳۷۷، ص ۸۰)، «تقریر بر اساس انسجام و پیوستگی اجزای عالم»، (سبحانی تبریزی، ۱۴۲۳، ج ۱، ص ۳۳-۳۵)، «تقریر بر اساس هدفمندی» (سبحانی تبریزی، ۱۴۲۳، ج ۱، ص ۴۷) و «تقریر بر اساس حساب احتمالات» (سبحانی تبریزی، ۱۴۲۳، ج ۱، ص ۵۱) از مهم‌ترین تقریرات این برهان تلقی شده است.

پیشینه برهان نظم به زمانی برمی‌گردد که اندیشمندان، نظم در طبیعت را فهمیده و آن را دلیلی بر وجود صانع معرفی کردند. این برهان نزد متکلمان اسلامی شهرت داشته است. افرادی چون اشعری، (اشعری، بی تا، ص ۲۱) غزالی (غزالی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۱۲۵-۱۲۶) و فخر رازی (رازی، ۱۴۱۰، ج ۳۱، ص ۱۳۹-۱۴۰) برهان نظم را اثبات کرده‌اند؛ اما در مقابل فیلسوفان اسلامی کمتر به آن توجه داشته‌اند به طوری که برخی چون استاد جوادی آملی در کتاب «تبیین براهین اثبات خدا» چند اشکال به این برهان وارد کرده و ارزش براهانی آن را زیر سؤال می‌برد. (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۲۲۷ - ۲۴۳).

در غرب پیشینه برهان نظم به یونان باستان و کتاب «تیمائوس» افلاطون بازمی‌گردد. در سده‌های میانه، آخرین برهان از براهین پنج‌گانه توماس آکویناس همین برهان نظم است. (هالینگ دیل، ۱۳۸۷، ص ۱۵۹ و ۱۶۰). در دوران اخیر یکی از معروف‌ترین تقریرهای برهان را در کتاب «الهیات طبیعی» اثر ویلیام پیلی می‌یابیم. (باربور، ۱۳۹۴، ص ۱۰۴ تا ۱۱۱). از دیگر فلاسفه‌ای که پس از پیلی به دفاع از این برهان پرداختند، می‌توان تنانت، سوئین برن، جان بروو و فرانک تیپلر نام برد که تقریری نو از برهان ارائه کرده‌اند. در مقابل افرادی چون هیوم، کانت، داوکینز و ولتر قرار دارند.

دیوید هیوم فیلسوف انگلیسی را می‌توان از بزرگ‌ترین مخالفان این برهان دانست. او در کتاب

«محوالاتی درباره دین طبیعی»، پنج ایراد بر این برهان بیان کرده است. (هیگ، ۱۳۸۷؛ ص ۱۲۸) ایمانوئل کانت در کتاب «نقد عقل نظری» (kant, 1992, p981) و «ولتر» (واربرتون، ۱۳۸۶، ص ۳۰-۳۳). نیز اعتبار این برهان را زیر سؤال برده‌اند. در مقابل، اندیشمندان مسلمان و غیرمسلمان به پاسخگویی این ایرادها پرداخته‌اند. به عنوان نمونه استاد مطهری در کتاب «علل گرایش به مادگرایی» به ایرادهایی که هیوم مطرح کرده، پاسخ داده است. (مطهری، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۵۵۰).

جان هاسپرس به تبع از اسلاف خود برهان نظم را مردود اعلام می‌کند. او معتقد است در این برهان، مصنوع طبیعی به مصنوعات بشری تشبیه شده است. همچنین نظم، تولیدشده خاصیت ذاتی ماده است نه علتی بیرونی. علاوه بر این‌ها، برهان نظم با تعدد خدا و ناظم سازگاری دارد و با وجود این نظم و ناظم، وجود شرور قابل توجیه نیست.

ضرورت و علت انتخاب جان هاسپرس از میان دیگر متفکرین جهان غرب، خصوصیت جنجالی و چالشی بودن جان هاسپرس و نظریه‌اش در میان ملحدین می‌باشد به طوری که نظریات کلیدی و اصلی در آثار او طرح شده است. وجه دیگر شفاف و بی‌پرده سخن گفتن اوست. کتاب «The philosophy of religion» او سالیان زیادی در اروپا و امریکا کتاب درسی بوده است. او تا قبل از فوت، استاد ممتاز بازنشسته فلسفه در دانشگاه کالیفرنیا جنوبی بوده است. همچنین نپرداختن به آثار و تفکرات او در یک کتاب جامع، دلیل دیگر انتخاب ایشان در این باره می‌باشد.

در این مقاله بر اساس معروف‌ترین کتاب جان هاسپرس یعنی «The philosophy of religion» و «An Introduction to Philosophical Analysis» با روشی عقلی-فلسفی، به بررسی ادله او پرداخته می‌شود.

۲ تبیین دیدگاه هاسپرس درباره برهان نظم

هاسپرس مبحث «مسئله شر» در کتاب فلسفه دین را در راستای اعتراض به «برهان نظم» نوشته است. (هاسپرس، بی‌تا، ص ۱۰۷). به باور او، برهان نظم، عامه‌پسندترین برهان برای اثبات وجود خدا تلقی می‌شود. (هاسپرس، بی‌تا، ص ۹۵). اندیشمندان از زمان‌های دیرینه به برهان نظم تکیه کرده و در قرآن و احادیث پیشوایان اسلام بر آن تأکید شده است؛ اما در طرف مقابل فیلسوفان غربی آن را مورد بحث و نقد قرار داده‌اند.

این برهان از دو مقدمه (صغری و کبری) تشکیل شده است: مقدمه اولی حسی- تجربی و دومی عقلی- برهانی است. از این رو تبیین مقدمه نخست بر عهده علوم و دانش‌های طبیعی می‌باشد، درحالی‌که داور مقدمه دوم، عقل و خرد می‌باشد. استاد سبحانی در تبیین آن می‌نویسد: «مقصود از «صغری» این است که جهان تا آنجا که در قلمرو علم و دانش بشر قرار گرفته دارای نظمی هدفدار است یعنی انسان با تفکر و اندیشیدن در آنچه در علوم آمده و یا شخصاً به دست آورده است به وجود غایت و هدف در ساختمان موجودات کیهانی و زمینی پی می‌برد و مقصود از کبری این است که هر موجود مجهز با چنین نظم غایت دار، معلول طرح و تدبیر قبلی است که طراح و مدبر عاقل و دانایی آن را پدید آورده است.» (سبحانی، ۱۳۸۶، الف، ص ۸۲).

برهان نظم را می‌توان این‌گونه خلاصه کرد:

۱. جهان دارای نظم است؛
۲. هر نظمی اشاره به طراح و مدبری دارد؛
۳. نتیجه آنکه جهان دارای طراح و مدبر می‌باشد.

به باور هاسپرس بهترین دلیل برای اثبات خداوند «برهان نظم» است؛ زیرا این برهان، عامه‌پسند و قابل‌درک برای همگان است. برخلاف دیگر براهین که نیاز به تفکر و تعمق بسیار دارد.

برهان نظم که هاسپرس مطرح کرده شبیه تقریرات دیگر فلاسفه است. او برهان نظم را این‌گونه بیان می‌دارد:

عامه‌پسندترین برهان اثبات وجود خدا برهان غایی یا برهان نظم است. در این برهان تلاش می‌شود که با روش‌های تجربی نتیجه گرفت که خدا وجود دارد؛ یعنی با بررسی این جهان نشان داد که این جهان به آفریننده‌ای دلالت دارد. این برهان می‌گوید: با نگرستن به این جهان شواهد زیادی از نظم و طرح و تدبیر را در آن می‌یابید. اگر شما به طریقی بیندیشید که جهان را منظم بیابید آنگاه این نتیجه که غایتی در جهان است، اجتناب‌ناپذیر است و تصدیق می‌کنید که دست معمار ماهر در کار بوده است پس بر جهان نه اتفاق کور بلکه غایتی حاکم است و هر جا غایتی در کار است باید غایت دهنده‌ای هم باشد و هر جا که طرح و تدبیری هست باید یک طراح هم وجود داشته باشد. (هاسپرس، بی‌تا، ص ۹۵).

هاسپرس سه اشکال اساسی به برهان نظم وارد می‌کند. اشکال اول به تعریف نظم؛ اشکال دوم به مقدمه اول و اشکال سوم به مقدمه دوم برهان نظم وارد می‌باشد.

الف) مفهوم نظم روشن نیست

اولین اشکال هاسپرس به مفهوم و معنای نظم می‌باشد. گمان او بر این است که مفهوم نظم مفهوم بدیهی و روشنی نیست. دلیل ادعای هاسپرس این است که اگر مفهوم نظم روشن و بدیهی بود برداشت انسان‌ها از آن یکسان بود اما از آنجایی که انسان‌های متفکر، نمی‌توانند برداشت یکسانی از آن داشته باشند پس مفهوم روشن و واحدی برای نظم نمی‌توان ادعا کرد. از این رو مقدمه اولیه استدلال برهان نظم خدشه‌دار می‌شود زیرا برهان روی مفهوم مبهم و غیر روشنی استوار شده است.

به دیگر سخن چگونه می‌توان با مفهومی که برای کسی روشن به نظر می‌رسد اما برای دیگری مبهم است برهان ارائه داد؟ به طور مثال نمی‌توان از

تدبیرند هم چنان که در مورد اشیا مکانیکی نظیر ساعت آچار و اتومبیل چنین است؛ و این نظم به خاطر این است که ما اجزا این وسایل را به روش های خاصی برای ساختن اشیا ترکیب کرده ایم که می توانیم از آنها استفاده کنیم و نظم در آنجا نتیجه تدبیر ماست. (هاسپرس، بی تا، ص ۹۸).

هاسپرس چنین پنداشته است که امور طبیعی را نباید به امور مکانیکی قیاس کرد زیرا در آنها تدبیر وجود ندارد. «نظم به اندازه ای که مشخص می شود نتیجه طرح و تدبیر است، نشان دهنده وجود طرح و تدبیر نیز می باشد؛ اما طوری که نظم موجود در گیاهان و حیوانات دیده می شود، این نظم به طور مستقیم به عنوان حاصل طرح و تدبیر مشاهده نشده است.» (Hospers.1990. p306-307)

۳ ارزیابی مبانی و ادله هاسپرس در برهان نظم

همان طور که گذشت هاسپرس «برهان نظم» را انکار کرده است. از این رو لازم است دیدگاه او ارزیابی شود. همان طور که گذشت ادعای هاسپرس در انکار برهان نظم در این سه تیتیر خلاصه می شود:

۱. مفهوم نظم روشن نیست؛
  ۲. جهان نظم ندارد؛
  ۳. هر نظمی طراح و مدبر نمی خواهد.
- در اینجا لازم دیدگاه هاسپرس در هر سه مورد ارزیابی شود.

الف) ارزیابی ادعای «مفهوم نظم روشن نیست»:

هاسپرس به دلیل تأثیرپذیری از هیوم، روابط عینی و علی و معلولی را انکار کرده و آن را امری ذهنی، ذوقی و سلیقه ای می پندارد. این رویه تا بدان جا می رود که نظم و بی نظمی در نگاه هاسپرس، تابع فهم و سلیقه افراد قرار گرفته است. هاسپرس آفرینش را به تابلویی مانند کرده که به مذاق پاره ای

تابلویی که برای مشاهده کننده ای منظم به نظر می رسد و برای دیگری بی نظم جلوه می کند ادعا کرد که طراح و مدبری داشته است. فرض اثبات طراح در نگاه شخص دوم مبتنی بر این است که او تابلوی مورد نظر را منظم بداند تا به وجود ناظم و طراح اذعان کند اما او پله های اولیه استدلال را قبول نکرده است. (هاسپرس، بی تا، ص ۹۸).

ب) جهان نظم ندارد

هاسپرس معتقد است که معلوم نیست جهان منظم باشد. به دیگر سخن برهان نظم دارای دو مقدمه است. مقدمه اول همان طور که گذشت حسی است یعنی می گوید نظم جهان با یکی از حواس پنج گانه ادراک می شود. هاسپرس در اعتراض به این مقدمه مدعی است که منظم بودن جهان معلوم نیست زیرا «اگر کهکشانشان منظم هستند ولی جریان سحابی ها در جهان منظم نیست بنابراین باید گفت که در جهان سحابی و نیز پدیده های دیگری وجود دارند که منظم نیستند.» (Hospers.1990.p306)

هاسپرس معتقد است اگر این ادعا درست باشد که هر چیزی که در جهان وجود دارد منظم است، پس حد و مرز واژه نظم کجاست؟ به بیان دیگر چه چیزی می تواند در مقابل یک شیء منظم و یا ترتیب اشیا بی که منظم هستند لحاظ شود؟ او این گونه مثال میزند که اگر شخصی کیسه ای از مهره ها را بر روی زمین بریزد بنا به برهان نظم باید آن مهره ها نظمی را ایجاد کنند؛ اما این ادعا صحیح نیست زیرا در این معنی هر ترتیبی از اشیا باید منظم باشند و حال آنکه مهره ها نظم ندارند از این رو این جمله که این جهان منظم است چیز مشخصی را درباره آن به ما نمی گوید. (Hospers.1990. p306)

ج) نظم نتیجه تدبیر نیست

به باور هاسپرس نظم در جهان هستی، همیشه نتیجه طرح و تدبیر نیست. به دیگر سخن مقدمه دوم برهان نظم این بود که نظم در جهان اشاره به ناظمی طراح و مدبر دارد. هاسپرس می پذیرد که بعضی از نمونه های نظم در واقع نتیجه طرح و

برای دیگری بی‌نظم جلوه می‌کنند» (هاسپرس، بی‌تا، ص ۹۸).

به نظر می‌رسد مفهوم «نظم» در ابتدای امر، دارای مفهومی روشن و یا بی‌نیاز تعریف باشد؛ اما برای اینکه بتوان به درستی بین این دو گروه به قضاوت نشست باید ابتدا چند اصل اولیه تبیین شود. اگر این اصول مهم به روشنی و بدون هیچ اختلافی مورد توافق دو طرف قرار بگیرد می‌توان، حکم قطعی داد و الا شدت اختلاف و یا ابهام در آن اصول، سبب شدت اختلاف و دست نیافتن به تعریف واحد برای نظم می‌شود.

۱. تحقق نظم مبتنی بر امور متعددی است و تا تمام آن امور مهیا نشود نمی‌توان نظم آن پدیده را اثبات کرد از این رو از امر واحد، نمی‌توان توقع تحقق نظم پدید را داشت.

۲. بعد از اثبات امور متعدد، باید نگاه غربال گرایانه کرد که آیا از میان این امور، یک نوع اتحاد، الفت و آمیزش وجود دارد یا نه؛ بنابراین هرگز از امور بیگانه و جدا از هم نظم فراهم نمی‌شود.

۳. بعد از اثبات الفت میان آن امور، باید مقدار کمی و کیفی تأثیر هریک از مؤلفه‌ها در تحقق نظم مزبور سنجیده شود. این نکته از این رو اهمیت دارد که بعد از تحقق اتحاد مزبور، نباید آسیبی به آن وارد شود زیرا هر یک از اجزا به صورت نسبی در دستیابی به هدف خاصی تأثیرگذار هستند و تحقق آن هدف به همکاری و هماهنگی میان اجزا وابسته است. به گونه‌ای که آسیب به هر یک از این اجزا می‌تواند موجب افت در دستیابی به هدف مورد نظر شود. نتیجه آنکه باید آزمایش کرد که آیا می‌توان پدیده‌ای را پیدا کرد که با حذف مؤلفه‌ای کم تأثیر، بتوان از نظم کل مجموعه محافظت کرد یا نه. این مسئله کلیدی است و به نظر می‌رسد بین هر یک از پدیده‌ها متفاوت باشد.

بنابراین اگر بدهات و یا اتفاق در سه اصل بالا محقق شود؛ می‌توان طرفدار بدهات مفهوم نظم شد و الا شاید تعبیر گروه اول که اذعان به صعوبت

از افراد خوشایند و به مذاق برخی دیگر ناخوشایند است. پس لازم است که نخست، تعریفی از نظم بیان شود تا موضع‌گیری‌ها و جدال فکری ما با هاسپرس لفظی نشود.

اینکه می‌توان نظم را تعریف کرد یا نه بین محققین اختلاف است.

گروه اول بر این باورند که صعوبت یا عمق اختلافات و ابهامات در مفهوم و مصداق نظم، امری روشن است تا حدی که خود می‌تواند دلیل خوبی باشد تا از برهان نظم استفاده نشود. (پور روستایی، ۱۳۹۲، ص ۱۰).

در مقابل گروه دومی قرار دارد که باور به بدهات نظم و امکان تعریف آن دارند. در اینجا به اختصار تعریف آنها می‌آید.

الف) تعریف اول: «همکاری و هماهنگی مجموعه‌ای از اجزاء برای تأمین یک یا چند هدف واقعی به نحوی که این هدف، وحدت‌بخش به مجموع و متخذ از مجموع و قائم به مجموع باشد» (سالاری، ۱۳۸۴، ص ۹۴-۹۵).

ب) تعریف دوم: «یک نوع رابطه هماهنگ میان اجزای یک مجموعه برای تحقق یافتن هدفی مشخص به گونه‌ای که هر جزئی از اجزای مجموعه مکمل دیگری بوده و فقدان هر یک سبب می‌شود که مجموعه هدف خاص و اثر مطلوب را از دست بدهد.» (الهادی، ۱۴۲۴، ص ۱۵۷).

ج) تعریف سوم: «اجزای مختلفی از نظر کیفیت و کمیت دور هم گرد آیند تا در پرتو همکاری اجزای آن، هدف مشخص تحقق یابد.» (سبحانی، ۱۳۸۶، ص ۴۴-۴۸).

جالب این است که یکی از اشکالات جان هاسپرس دقیقاً همین مسئله تعریف ناپذیری واژه «نظم» می‌باشد. او می‌نویسد: «مفهوم نظم مفهوم روشنی نیست و انسان‌ها برداشت یکسانی از آن ندارند؛ پدیده‌ای که برای کسی منظم به نظر می‌رسد

او قبل از بررسی یک پدیده، برای اثبات منظم یا غیر منظم بودن آن، قضاوت به منظم نبودن آن کرده است.

از طرفی اگر بتوان ادعا کرد که مفهوم نظم مفهومی روشن و قابل درک است می‌توان از مشاهدات حسی پدیده‌های جهان، نظم موجود در آن را اثبات کرد؛ زیرا همان‌طور که فلاسفه و متکلمین گفته‌اند برهان نظم از دو مقدمه تألیف یافته است که یکی حسی و دیگری عقلی و منطقی است.

در اینجا به دو مورد از پدیده‌های منظم که مشاهدات عینی و کاوش‌های علمی به دست آمده است اشاره می‌شود:

۱. همکاری و هماهنگی اعضای درونی چشم انسان:

تمام ساختار و تشکیلات چشم انسان، از جمله مردمک، لایه‌های مختلف، آب چشم، مخروطها، اعصاب بینایی و عضلات، با کمیت و کیفیت خاصی گرد هم آمده‌اند و با هماهنگی شگفت‌انگیزی برای دستیابی به هدف مشخصی به نام بینایی همکاری می‌کنند. این موضوع مورد تأیید چشم‌پزشکان است.

۲. هم‌زمانی تولد طفل و تولید شیر:

با تولد نوزاد، شیر که غذای اصلی اوست، در سینه مادر شروع به شکل‌گیری می‌کند. این فرآیند نتیجه تعاملاتی پیچیده میان سلول‌ها، بافت‌ها، ترشح هورمون‌ها و خون موجود در بدن مادر است که به صورت زنجیره‌ای مرتبط با یکدیگر عمل می‌کنند تا در لحظه تولد نوزاد آماده تغذیه او باشد. هدف از این هماهنگی، حفظ حیات و بقاء نوزاد است. (سبحانی، ۱۳۸۶ الف، ۷۳-۷۵).

ج) ارزیابی ادعای «نظم نتیجه تدبیر نیست»:

نقد سوم هاسپرس به «کبرای» برهان نظم است. همان‌طور که گذشت، هاسپرس می‌پذیرد که در امور مکانیکی، نظم یک پدیده نشان از طراح ناظمی دارد اما این تلازم نزد هاسپرس در امور طبیعی از جمله

تعریف نظم داشتند را بتوان ترجیح داد. از این رو دیدگاه هاسپرس مبنی بر روشن نبودن مفهوم نظم، حالتی تعلیقی و وابسته به باریک‌بینی در اصول سه‌گانه بالا دارد و شاید بتوان گفت ادعای هاسپرس دقیق نیست. (پی‌نوشت شماره ۱)

نویسنده در اینجا به نظر قطعی نرسیده است اما شاید بتوان نظم را در این دو کلمه «هماهنگی اعضا» و «هدفمندی» پیدا کرد یعنی هر پدیده‌ای که دارای این دو ویژگی باشد منظم است و الا باید آن را غیر منظم خواند. به دیگر سخن عقل در هر پدیده منظمی، دو عنصر مهم را کشف می‌کند: الف) هماهنگی و ب) هدفمندی. (پی‌نوشت شماره ۲)

عینی‌سازی این دو عنصر نیازمند اندازه‌گیری، محاسبه و انتخاب اجزای پدیده‌ها از نظر کمی و کیفی است. همچنین، داشتن بینش صحیح و همسو یکی از اصول اساسی لازم به‌شمار می‌رود. در صورتی که هر یک از این فرایندها به‌درستی انجام نشود، ممکن است نظم مختل گردد. نتیجه اختلال در هریک از این دو رکن داخلی، سبب اختلال و یا ابهام در مفهوم نظم می‌شود.

ب) ارزیابی ادعای «جهان نظم ندارد»

هاسپرس در نقد دوم به برهان نظم، «صغرای» برهان را انکار کرده است. او منظم نبودن جهان را مطرح کرده است. او می‌نویسد: «معلوم نیست که جهان منظم باشد» از طرفی در ادامه می‌نویسد: «جریان سحابی‌ها در جهان منظم نیست» (هاسپرس، بی‌تا، ص ۹۸).

کلام هاسپرس در اینجا دقیق نیست. چرا که ادعای او با مبنای قبلی‌اش ناسازگار است زیرا همان‌طور که در اشکال قبلی آمد، هاسپرس معتقد است که مفهوم منظم بودن یا نبودن اشیاء، روشن نیست. طبق این دیدگاه همان‌طور که نمی‌توان به منظم بودن یک پدیده حکم کرد؛ همچنان نمی‌توان منظم نبودن آن را اثبات کرد. مگر اینکه از قبل حکم به نامنظم بودن تمام اشیاء شده باشد که از سیاق کلام هاسپرس همین احتمال به ذهن می‌رسد؛ یعنی

مقابل اگر کمتر از این مقدار بود، زندگی غیرممکن می‌بود. از طرفی دیگر از وجود آتش خبری نبود. همچنین پوسته زمین مقدار معینی از اکسید کربن در پوسته زمین وجود دارد. در صورتی که اگر پوسته ضخیم بود، مقدار بیشتری از این گاز را می‌گرفت و به دنبال آن درخت، حیوان و انسان به نابودی کشیده می‌شد.

۳. فاصله زمین و ماه مشخص و حساب شده است. این فاصله کاملاً زندگی را در کره زمین برای انسان ممکن می‌سازد. اگر به مقدار کمی ماه دورتر بود آن مدی که به وسیله ماه انجام می‌گیرد، شدت می‌یافت و قدرتش به جایی کشیده می‌شد که کوه‌ها را از محل خود ریشه‌کن می‌کرد.

۴. مسئله زوجیت و تناسب اعضاء جنسی زوجین در حیوان، انسان و نبات نیز یکی دیگر از نشانه‌های هماهنگی بین طبیعت و زندگی می‌باشد. شهید صدر از این مثال‌ها نظم و هماهنگی پدیده‌های جهان را نتیجه گرفته است. به بیان دیگر مقدمه اول برهان نظم در علم به اثبات رسیده است.

مرحله دوم: تلازم نظم پدیده‌ها و آفریدگاری دانا: شهید صدر در این مرحله معتقد است که این هماهنگی و ارتباط میلیون‌ها پدیده طبیعی با زندگی انسان را فقط با یک فرضیه می‌توان توجیه کرد. آن فرضیه، همان آفریدگار دانا می‌باشد که با قدرت نامحدود خود، عنصرهای مختلفی از زندگی را در این جهان قرار داده است. به دیگر بیان، این فرضیه با همه آن هماهنگی‌ها که در نهاد این پدیده‌ها به‌کاررفته است تطبیق می‌شود.

مرحله سوم: احتمال تصادف در جهان: شهید صدر در این مرحله این سؤال را مطرح می‌کند که اگر فرضیه وجود آفریدگار در جهان، واقعیت نداشته باشد آیا احتمال پیدایش این‌گونه هماهنگی‌ها بین پدیده‌ها به طور تصادف صحیح است یا نه؟ او معتقد است آیا عقل می‌تواند بپذیرد که این جهان

جهان طبیعت مورد انکار قرار گرفت. او معتقد است نظمی که در گیاهان، حیوانات مشاهده می‌شود دلیل بر طراح مدبر ندارد زیرا تاکنون هیچ انسانی مشاهده نکرده است که نظم مزبور حاصل طرح و تدبیر طراحی باشد. (Hospers.1990. p306-307) این کلام هاسپرس، پاشنه آشیل اشتباه علمی او می‌باشد زیرا می‌توان از نظم یک پدیده به طراح آن رسید حتی اگر طراح آن مشاهده نشده باشد.

آیت‌الله شهید صدر به شیوه نوین در پنج مرحله، از نظم پدیده، ناظم مدبر و طراح را اثبات کرده است. در اینجا به اختصار مراحل پنج‌گانه شهید صدر ذکر می‌شود.

مرحله اول: ترابط تنگاتنگ بین نیاز انسان و پدیده‌های منظم جهان:

در مرحله اول ترابط بین تعداد زیادی از پدیده‌های منظم و نیازهای انسان بررسی شده است. در این پیوند انسان به عنوان یک موجود لحاظ شده است و در طرف مقابل اگر به جای هر یک از این پدیده‌ها چیز دیگری می‌بود سبب نابودی انسان می‌شد. شهید صدر چند مثال را آورده است.

۱ - مقدار حرارتی که زمین از خورشید می‌گیرد به‌گونه‌ای است که در رشد حیات کافی به نظر می‌آید. این مقدار تابش، جوابگوی نیازهای موجودات زنده است. از نظر علمی ثابت شده که مقدار فاصله زمین از خورشید، با مقدار حرارت مناسب برای زندگی برابر می‌باشد. همچنین اگر فاصله زمین و خورشید دو برابر این مقدار بود، دیگر از حرارت به این شکلی که زندگی بخش باشد اثری پیدا نبود و در مقابل، اگر مسافت نصف مقدار فعلی بود؛ شدت حرارت به درجه‌ای می‌رسید که از نظر زندگی غیرقابل تحمل بود.

۲. مقدار اکسیژن کره زمین مقدار مناسبی برای حیات انسان است. بیست‌ویک درصد از هوا از اکسیژن است که اگر بیش از این مقدار، اکسیژن وجود داشت؛ دیگر محیط‌زیست در معرض یک آتش‌سوزی دائمی و همه‌جانبه قرار می‌گرفت و در

اثبات آن هستند. اشکال اصلی هاسپرس در این است که می‌خواهند از طریق ناظم مشاهده شده، نظم عالم را اثبات کنند حال آنکه ادعای برهان نظم این است که می‌توان از مشاهده نظم عالم، ناظم مدبر را اثبات نمود. این ارتباط منطقی در کلام استاد سبحانی نیز آمده است. ایشان در توضیح تلازم بین پدیده منظم و طراح مدبر می‌نویسد:

عقل و خرد به روشنی درک می‌کند که یک نوع رابطه منطقی میان نظم و دخالت عقل؛ و یا هماهنگی و آگاهی؛ و نیز هدف‌داری و شعور وجود دارد؛ و هرگز معقول نیست که بخش نخست از هر یک از این سه معادله بدون دومی پدید آید زیرا خرد می‌گوید ساختمان هر یک از این پدیده‌ها حاکی از یک نوع محاسبه و اندازه‌گیری است که اجزای متفاوت پدیده‌ها را از نظر کمی و کیفی متناسب ساخته و در میان آنها همکاری و هماهنگی برقرار نموده است تا سرانجام هدف تحقق پذیرد. (سبحانی، ۱۳۸۶ الف، ص ۷۵-۷۶).

به عبارت دیگر، نمی‌توان این کار را نتیجه هر نوع عامل ناآگاه دانست، زیرا محاسبه و اندازه‌گیری که پایه نظم را شکل می‌دهند، ناشی از علم و آگاهی بوده و فقط از عامل آگاه و توانا امکان‌پذیر است، نه از یک عامل ناآگاه.

همان‌طور که ذکر شد، در تعریف نظم دو عنصر کلیدی «هماهنگی» و «هدفمندی» در تمام پدیده‌های منظم نقش اساسی دارند. مطالعات طبیعت و پژوهش‌های علمی نشان می‌دهند که این دو عنصر در طبیعت وجود دارند. مطالعه طبیعت و کاوش‌های علمی نشان می‌دهد که این دو عنصر در طبیعت حضور دارند. از طرف دیگر، برای تحقق هر یک از این عناصر، نیاز به محاسبه، اندازه‌گیری و انتخاب دقیق اجزای پدیده‌ها از نظر کمیت و کیفیت و از دیدگاهی منسجم و صحیح است. اگر یکی از این مراحل به‌درستی انجام نشود، نظم مختل می‌شود و نمی‌توان گفت که عملکرد ناشی از یک عامل ناآگاه است.

با همه پدیده‌های نو و بدیعی که دارد از ماده کور و بی‌هدفی خلق شده باشد؟

مرحله چهارم: انتخاب احتمال درست: شهید صدر در این مرحله احتمال ترابط پدیده‌ها با آفریدگار حکیم را انتخاب می‌کند.

مرحله پنجم: برهان انتخاب درست: شهید صدر در این مرحله به تبیین مهم‌ترین دلیل خودپرداخته است. دلیل او چیزی جز همان حساب احتمالات و ترجیح بدون مرجح نیست؛ یعنی بین ترجیح احتمالی که در مرحله چهارم داده شد (وجود آفریدگار) با احتمالی که در مرحله سوم به آن اشاره شد (تصادف) سنجش و مقایسه انجام می‌شود. از آنجاکه با کثرت تصادفاتی که در جهان فرض می‌شود؛ درجه ترجیح هر یک از احتمالات، ضعیف به نظر می‌رسد به طوری که دیگر نمی‌توان از یک احتمال در مقابل احتمالات دیگر، دفاع کرد؛ بنابراین احتمال مرحله سوم نابود می‌شود؛ زیرا فرض‌های تصادفی که در این مرحله سوم، ذکر شده فوق‌العاده کثرت پیدا کرد و معلوم است که با چنین وضعی، احتمالات دیگر دوام ندارند. به این ترتیب به این نتیجه خلل‌ناپذیر می‌رسیم که مسلماً برای جهان آفرینش صانع و آفریدگار حکیم است. (شهید صدر، ۱۳۵۹، ص ۲۳-۳۵).

به دیگر سخن با محاسبه نظم در جهان، عقل حکم می‌کند که مدبری با شعور در ماورای جهان ماده به آن نظم تحقق بخشیده است. این برداشت مستند و مستدل کار سنجش خرد می‌باشد و در قلمرو این حکم، پدیده طبیعی و مصنوع بشری فرقی ندارد. اشکال دیگر هاسپرس این است که کلام او خروج از محل اختلاف می‌باشد؛ زیرا اگر آن سازنده و یا طراح، به چشم دیده شده بود که دیگر برای اثبات او نیازی به برهان نظم حس نمی‌شد. اعتقاد به وجود طراح و مدبر، فرض اولیه ادعای الهیون است که برای اثبات آن به اقامه برهان نظم پرداخته‌اند و هاسپرس می‌خواهد همین فرض را به چالش بکشد. او ادعای طرف مقابل را به عنوان دلیل برای خود لحاظ می‌کند ادعایی که الهیون درصدد

آنها، همان تکرار کلام هاسپرس و تا حدودی سخت‌گیری بیش‌ازحد باشد زیرا همان‌طور که عقل و فطرت حکم می‌کند هر عقل سلیمی معنای نظم و غیرمنظم را درک می‌کند و نمی‌توان آن را امری نسبی دانست. بررسی دقیق ابعاد ماهوی نظم نگارش مقاله‌ای مستقل را می‌طلبد.

پی‌نوشت شماره ۲

گرچه بین مفهوم «هماهنگی» و دو مفهوم «برنامه‌ریزی» و «سازمان‌دهی» تفاوت وجود دارد؛ اما طرفداران برهان نظم در به‌کارگیری هریک از این سه مفهوم به این تفاوت معنایی اشاره‌ای نکرده‌اند. از این رو ما نیز به تبع از ایشان منظورمان از هماهنگی معنایی جامع از آن و دو مفهوم دیگر یعنی سازمان‌دهی و برنامه‌ریزی می‌باشد.

۴ نتیجه‌گیری

یافته‌های این مقاله بدین ذیل است:

۱) هاسپرس به تبعیت از بزرگان فلاسفه، مسئله شر را دلیلی بر مردود دانستن برهان نظم تلقی کرده است. روش علمی هاسپرس این‌گونه است که ابتدا به تبیین برهان نظم پرداخته آنگاه به تفصیل مورد خدشه قرار داده است.

۲) استنباط ادله جان هاسپرس در مردود دانستن برهان نظم در سه عنوان «مفهوم نظم روشن نیست»، «جهان نظم ندارد» و «نظم نتیجه تدبیر نیست» تبیین شد.

بررسی ادله جان هاسپرس در سه عنوان فوق، چنین نتیجه می‌دهد که نمی‌توان دیدگاه او را پذیرفت؛ زیرا اولاً به نظر می‌رسد مفهوم «نظم» در ابتدای امر، دارای مفهومی روشن و یا بی‌نیاز تعریف باشد از این رو کلام هاسپرس در اینجا دقیق نیست هم‌چنین می‌توان از نظم یک پدیده به طراح آن رسید حتی اگر طراح آن مشاهده نشده باشد. از این رو می‌توان چنین نتیجه گرفت که دیدگاه هاسپرس در رد برهان نظم خود مردود تلقی می‌شود.

بین این نظم به دست آمده و دخالت شعور از روی تدبیر در آن، رابطه مستند و مستدل وجود دارد و عقل با مطالعه ماهیت شئون پدیده‌های طبیعت، چنین رابطه و پیوندی را کشف می‌نماید. اشتباه هاسپرس در این است که تصور کرده یک فرد موحد برای اثبات برهان نظم در عالم طبیعت، به مصنوعات خود نیاز دارد. هم‌چنین او تصور کرده است که برهان نظم متوقف بر مشاهده و آزمون می‌باشد و حال‌آنکه بررسی واقعیت نظم می‌گوید: ممکن نیست یک چنین نظام بدیع و شگرفی که از سرتاپای وجود آن محاسبه و اندازه‌گیری، انتخاب و سازمان‌دهی جهت‌دار برای رسیدن به هدف وجود دارد، آفریده عامل ناآگاه باشد.

به دیگر سخن با محاسبه نظم در جهان، عقل حکم می‌کند که مدبری با شعور در ماورای جهان ماده به آن نظم تحقق بخشیده است. این برداشت مستند و مستدل کار سنجش خرد می‌باشد و در قلمرو این حکم، پدیده طبیعی و مصنوع بشری فرقی ندارد. اشکال دیگر هاسپرس این است که کلام او خروج از محل اختلاف می‌باشد؛ زیرا اگر آن سازنده و یا طراح، به چشم دیده شده بود که دیگر برای اثبات او نیازی به برهان نظم حس نمی‌شد. اعتقاد به وجود طراح و مدبر، فرض اولیه ادعای الهیون است که برای اثبات آن به اقامه برهان نظم پرداخته‌اند و هاسپرس می‌خواهد همین فرض را به چالش بکشد. او ادعای طرف مقابل را به عنوان دلیل برای خود لحاظ می‌کند ادعایی که الهیون درصدد اثبات آن هستند. اشکال اصلی هاسپرس در این است که می‌خواهند از طریق ناظم مشاهده شده، نظم عالم را اثبات کنند حال‌آنکه ادعای برهان نظم این است که می‌توان از مشاهده نظم عالم، ناظم مدبر را اثبات نمود.

پی‌نوشت

پی‌نوشت شماره ۱

برخی از محققین بر این باورند که نمی‌توان تعریف دقیق و واحدی از مفهوم نظم را ارائه کرد. (پور روستایی، ۱۳۹۲، ص ۱۰) به نظر می‌رسد دیدگاه

منابع مالی

هیچ حمایت مالی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

همه نویسندگان محتوای نسخه را تأیید کردند و در همه جنبه های کار توافق نموده اند.

تضاد منافع

نویسندگان هیچ گونه تضاد منافی را اعلام نکردند.

تقدیر و تشکر

ما از همه افراد برای مشاوره علمی در این مقاله سپاسگزاریم.

پیشنهادات

بررسی دیدگاه هاسپرس دارای دو جهت‌گیری مهم است: نخست، بررسی وابستگی دیدگاه او به نظریات گذشتگان و دوم، کشف راه‌های جدید برای نقد براهین موحدان. این مسیر علمی در آینده از طریق دو فعالیت قابل گسترش است. اولی، مطالعه و ارزیابی دیدگاه‌های پیشروان فکری هاسپرس، به‌ویژه آن‌هایی که هنوز مورد توجه قرار نگرفته‌اند. دومی، ایجاد ارتباط با همفکران هاسپرس و پژوهشگرانی که پس از او به تحلیل برهان نظم پرداخته‌اند.

برای بررسی علمی افرادی از گذشته که هنوز در حوزه برهان نظم به‌طور کامل تحلیل نشده‌اند، موارد

زیر پیشنهاد می‌شود: در دوران یونان، دو موضوع قابل تحقیق هستند:

۱. بررسی تحلیلی ابعاد و کارکردهای برهان نظم از دیدگاه افلاطون.

۲. تحلیل ارتباط و تمایز برهان نظم در تفکرات اسلامی با دسته‌بندی ارسطو از علم الهی.

همچنین، از عصر روشنگری آثار «ولتر» در زمینه برهان نظم هنوز به‌طور دقیق بررسی نشده است:

۱) تحلیل دیدگاه ولتر در نقد مبانی برهان نظم و انکار وحدانیت الوهی. او به این موضوع در کتاب «On the Existence of God» اشاره کرده است.

۲) بررسی برهان نظم و انکار آن در مسئله شر از دیدگاه جان استوارت میل. او در اثر خود به نام «کتاب طبیعت و سودمندی» به این موضوع پرداخته است.

۳) بررسی تطبیقی برهان نظم از منظر کانت و داوینز.

برهان نظم در آثار بسیاری از اندیشمندان معاصر همچون تنانت، سوئین برن، جان بروو و فرانک تیپلر نیز حاضر است، اما همچنان نیازمند بررسی علمی بیشتری می‌باشد.

منابع

Holy Quran

Ash'ari. A. (No date) *Al-La'ma' fi rad'e ala Ahl al-Zigh val Bada'*. (Brilliance In Response To The People Of Deviation And Heresy) Research: Hammouda Gharabah. 1 vol. Cairo. Egypt: Al-Maktab Al-Azhariya for Heritage. [In Arabic]

Barbour. I. (2015). *Elm va dine*. (Science and Religion). translated by Bahauddin Khorramshahi, Tehran: Academic Publishing Center. [In Persian]

Fakhr Razi. M. (1989). *Al-Tafsir al-Kabeer* (The Great Interpretation). Beirut. [In Arabic]

Ghazali. M. (1985). *ehyae olome din* (Revival of Religious Sciences). Beirut. [In Arabic]

Gharavian, Mohsen. (1998). *Seyri dar ad-elleye esbate khoda*. (A Journey Through the Evidences of the Existence of God). Second Edition, Qom: Bostan Kitab. [In Persian].

Hadi. J. (2003) *Allah khalegh-alkaon*._(allah the Creator of the Universe). 1 vol. Qom, Iran, Imam Sadiq (peace be upon him) Institute. [In Arabic]

Hospers. J. (No date) *falsafeye dine*. (Philosophy of Religion. Criticism of Arguments for the Existence of God by the Method of Philosophical Analysis). translated by the Translation and Editorial Group of the Center for Islamic Studies and Research, Qom: Islamic Propaganda

Office of the Qom Seminary. [In Persian].

Hollingdale, R. (2008) *tarikhe falsafeye din*. (History of Western Philosophy), translated by Abdolhossein Azarang, 7th edition, Tehran: Qoqnoos Publications. [In Persian].

Hick. J. (2008) *vojode khoda*. (The Existence of God). translated by Abdolrahim Gawahi, first edition. Tehran: Alam Publishing House. [In Persian].

Hospers. J. (1990). *An Introduction to Philosophical Analysis*. 3rd Ed, Routledge. London.

Javadi Amoli.A. (2007) *tabyine barahine esbate khoda*. (Explanation of the proofs of God). Qom: Isra Publishing Center. [In Persian]

Kant.I. (1992) *Critic of Pure Reason*, trans , Abbot in the Great Books university of chicago.

Motahari. M. (2009). *Elale gerayesh be maddigarayi*. (Causes of the Tendency to Materialism), Tehran: Sadra Publications. [In Persian].

Pour Rostayi. J. (2013). *Rahyafti Qurani be nezame ahsan*. (A Qur'anic approach to good system.) first edition, Qom: Hozwa Research Institute and University. [In Persian]

Sobhani. J. (2002). *al-elahiat ala-lhoda va-sonna va-laghle*. (Theology on the Guidance of the Book, the Sunnah, and the Mind.) Qom: Imam al-Sadiq (a.s.) Foundation. [In Arabic]

- Sobhani. J. (2017 b). *porseshha va pasokhha*. (Questions and answers) Qom: Imam Sadiq Institute. [In Persian]
- Sobhani. J. (2017 a) *madkhle masaele jadid dar elme kalam*. (Introduction to new issues in theology). third edition, Qom: Imam Sadiq Institute. [In Persian]
- Salari. a. (2005). *Pasokh be shobahate jon hospers dar falsafeye din*. (Response to John Hospers' Doubts in the Philosophy of Religion.) Tehran: Islamic Azad University. [In Persian].
- Shahid Sadr. M. (1970). *Dalile elmi baraye esbate vojode khoda*. (Scientific Evidence for Proving the Existence of God). First Edition. Tehran: Saeed Publications. [In Persian].
- Warburton. N. (2007) *alefbaye falsafeh*. (The Alphabet of Philosophy), translated by Masoud Alia, third edition, Tehran: Qognoos. [In Persian].